

УДК 811.161.2'373.611

Дияк О.В.

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ І СЕМАНТИКИ СКЛАДНИХ СЛІВ ІЗ КОРЕНЕМ *МІДН-* У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано формальну і семантичну структуру слів із коренем мідн-. Окреслено структурно-семантичні відношення між словом-вершиною та похідними одиницями в словотвірних парадигмах, взаємозв'язки дериватів у словотвірних ланцюжках. Визначено продуктивність кореня мідн-.

Ключові слова: словотвірне гніздо (СГ), словотвірна парадигма (СП), словотвірний ланцюжок (СЛ), словотвірне значення (СЗ), слово-вершина, твірна основа, похідне слово.

У сучасній українській літературній мові складні слова з коренями на позначення металів як терміни та номенклатурні назви переважають над простими номінатами. Цим і зумовлена значна їх кількість (а інколи й більшість) у словотвірних гніздах, вершинами яких є назви металів.

Дослідження композитів має давні традиції: російські науковці почали приділяти увагу цьому питанню з XVIII століття, а західноєвропейські лінгвісти ґрунтовно вивчали складні слова на матеріалі індоєвропейських мов на початку XIX століття. Українські композити досить повно проаналізовано в працях І.І. Ковалика, М.Я. Плющ, Р.М. Русанівського, Н.Ф. Клименко, К.Г. Городенської, О.К. Безпояско, Є.А. Карпіловської, В.О. Горпинича, Л.Є. Азарової, М.Т. Доленка, Н.С. Родзевич, М.Т. Чемерисова та ін. за морфемним складом, словотвірною структурою і в правописному плані. Складні терміни стали об'єктом дослідження у працях І.М. Кочан, Т.І. Панько, Л.О. Симоненко тощо.

Досліджуючи словотвірну структуру й семантику складних слів у сучасній українській мові, Н.Ф. Клименко зробила висновок про те, що 10 % словникового складу мови становлять складні слова і що більшість із них утворилася основоскладанням, що назване «центром, навколо якого відбувається перехід слів чотирьох різновидів: простих, композитів, юкстапозитів, аббревіатур». Н.Ф. Клименко наголошує на тому, що композити утворюються від тих словосполучень, де є тісний зв'язок між його членами [6, с. 60, 78]. У сучасній українській термінології існує тенденція до перетворення термінів аналітичної (складеної) будови на композити.

К.Г. Городенська доводить, що складні іменники української мови виступають формально-граматичним втіленням семантичної структури

одного чи двох елементарних речень. Переважна більшість іменників-комполітів корелює з трикомпонентними семантично елементарними реченнями, серед яких виділяються певні різновиди за такою ознакою, як предикатно-аргументна структура речення, наприклад: П(дія) + А(об'єкт) + А(знаряддя) [3].

Отже, складні деривати потребують додаткового розгляду порівняно з простими, оскільки будуються як синтаксичні структури шляхом оформлення різних типів зв'язку і подібно до них представляють семантику в розчленованому вигляді. Пошук їхніх семантичних особливостей вимагає докладного аналізу семантики словосполучення, що лягло в основу складного слова, та сполучуваності слів, співвідносних із словосполученням. Поняття словотвірного значення похідного слова не обмежується значенням словотворчого афікса, а тлумачиться як зв'язок значень, організований відповідно до особливої формальної схеми (словотвірної моделі). Виникає потреба пояснити похідне слово через слово, що його безпосередньо мотивує, і значення афікса, а також певною формулою твірного, яка повторюється для всієї серії однотипних утворень в одному словотвірному ряді й має власну задану структуру. Повнота опису семантики похідного слова вимагає відтворення формальних і семантичних зв'язків похідного у словотвірному гнізді, особливостей вираження дериватом значень певних словотвірних категорій.

До складу словотвірного гнізда з вершиною *мід'* входять як прості, так і складні слова, яким у науковій літературі приділено значну увагу. Вчені по-різному трактують належність складних дериватів до структури гнізда: одні з них не зараховують їх до афіксальних гнізд, оскільки композити можуть належати не до одного, а до двох і більше гнізд, залежно від кількості їхніх структурних компонентів [4; 5; 8]. Інші вважають, що словотвірний потенціал кожної лексеми виявляється не лише в її здатності сполучатися з афіксами, але й з іншими словотворчими елементами, зокрема з основами – наслідком такого сполучення є утворення нової лексичної одиниці, що позначає неподільне поняття [1]. Ми пристаємо до думки про складне слово як цілісне утворення і зараховуємо їх до складу словотвірного гнізда.

На вершину словотвірного гнізда (СГ) обрано іменник *мідь*, тому СГ класифікуємо як субстантивне. Вершинний іменник означає метал рожево-червоного кольору, ковкий і м'який; хімічно малоактивний; у вологому повітрі вкривається шаром зеленуватої плівки оснóвного карбонату (отруйний) [9, с. 402]. Легкістю оброблення *міді* пояснюється те, що вона раніше, ніж інші метали, була використана людиною [2, с. 570].

СУМ фіксує такі значення *міді*: 1) в'язкий і ковкий метал червонуватого кольору; // *перен.* про колір, який нагадує цей метал // *перен.* про звуки, що нагадують дзвін цього металу або є звучанням інструментів, виготовлених із цього металу; 2) виріб або виробу з цього металу // духовий оркестр; 3) мідні монети [7, с. 725-726].

Дефініційний аналіз лексеми *мідь* дає змогу виокремити основну семантичну ознаку 'метал', на підставі якої слово *мідь* входить до тематичної групи назв металів, інтегральні ознаки 'придатний до оброблення', 'ступінь корозійної стійкості', 'хімічний елемент' ('малоактивний'), а також диференційні семантичні ознаки 'колір' ('рожево-червоний'), 'якість' ('м'який', 'в'язкий') та периферійні 'звук', 'вироби', 'монети'. ЛСВ₂ і ЛСВ₃ цього слова вмотивовані ЛСВ₁, тобто семантична структура слова *мідь* має радіальну будову: ЛСВ₂←ЛСВ₁→ЛСВ₃. Цікаво, що етимологічні джерела вказують на різноманітність тлумачень цього слова, пор.: *д.-ісл.* «ремісник, коваль»; *грец.* «ніж для вирізання»; *ірланд.* «руда, метал»; *церк.-слов.* «темний»; *хет.* «червоний» тощо [10, с. 591]. Найчастіше з-поміж усіх дефініцій подибуємо тлумачення цього слова як металу та вказівку на колір, що й надає перевагу семантичним ознакам 'метал' і 'колір' у семантичному полі слова *мідь*.

СГ із вершиною *мід'*- побудовано на відношенні синхронічної спорідненості слів, тобто кожне похідне слово знаходиться біля твірного, утворюючи з ним словотвірну пару, а, залучаючись у подальший процес словотворення, похідне стає твірним для наступного деривата – і в такий спосіб утворює словотвірний ланцюжок (СЛ). У складі СГ із вершиною *мід'*- зафіксовано 73 СЛ довжиною від 2 до 5 дериватів, які містять слова однієї частини мови (пор.: *мідь* → *мідень*; *мідь* → *мідяр* → *мідярство*; *мідь* → *міделиварник*) та різних частин мови (пор.: *мідь* → *мідний* → *мідниця*; *мідь* → *мідний* → *міднити* → *міднення*; *мідь* → *мідяний* → *мідяно*). До регулярних СЛ в аналізованому СГ можна зарахувати такі, до складу яких входить дериват *мідний*.

Парадигматичні відношення між спільнокореновими словами в СГ із вершиною *мід'*- репрезентовано трьома СП, найчисленнішу з яких становлять деривати II ступеня словотворення, умотивовані похідним-твірним словом *мідний*.

У Словнику української мови десубстантив *мідний* визначено як: 1) прикм. до *мідьI*; *мідний* зливоч // який містить у собі *мідь* // виготовлений із *міді* // стосується до видобування й оброблення *міді*. Δ *Мідний вік* – епоха переходу від неоліту до бронзового віку, час появи *міді* та виробів із неї (знарядь праці, зброї тощо); *Мідні добрива* (*мікродобрива*) – удобрювальні

речовини, які містять у собі мідь. ◇ *Мідний лоб* – про безглузду, вперту людину; 2) властивий міді; такий, як у міді; // *перен.* дзвінкий, різкий, металічний (про голос); 3) *перен.* кольору міді; червоно-жовтий [7, с. 724-725], тобто корінь *мід-* актуалізує ядерні семантичні ознаки 'метал', 'придатний до оброблення' і периферійні 'колір', 'звук' слова *мідь*. До того ж унаслідок дефініційного аналізу в семантичному полі прикметника можна виокремити периферійні семантичні ознаки 'впертий' та 'подібний до міді'.

Десубстантив *мідний* у складі СГ із вершиною *мід'*- утворив підгніздо. Його словотвірна парадигма об'єднує 55 дериватів, з-поміж яких більшість – складні слова, що становлять субстантивний та ад'єктивний частиномовні блоки.

Словотвірну категорію особи за видом діяльності становить композитний іменник *мідноливарник*, що утворився внаслідок основоскладання й умотивований прикметниковою основою *мідн-*, зокрема інтегральними семантичними ознаками 'метал' та 'придатний до оброблення', які актуалізують ЛСВ₁ мотиватора *мідний*.

Ад'єктивний блок прикметникової СП становить інтерес передусім як велика в кількісному і різноманітна в словотвірному відношенні парадигма.

Композитні прикметники *міднопрокатний*, *мідноливарний*, *міднозбагачувальний*, *міднопротравний* об'єднані словотвірною категорією «який має стосунок до того, що названо твірними основами», у якій залежний компонент *мідн-* виражає об'єктне значення. Проте прикметникова основа не може виражати об'єктне значення, тому можна зробити висновок: композити *міднопрокатний*, *мідноливарний*, *міднозбагачувальний*, *міднопротравний* формально утворені від прикметника *мідний*, а мотивовані словом-вершиною *мід'*-. Це призводить до того, що прикметниковий суфікс *-н-* у цих дериватах втрачає своє словотвірне значення і набуває ознак субморфу. Аналізовані композити постали внаслідок основоскладання від дієслівних словосполучень, співвідносних у глибинній структурі з реченневими конструкціями, пор.: *міднопрокатний* < *мідь прокатувати* + *-н(-ий)* < *який прокатує мідь*; *мідноливарний* < *мідь ливарити* + *-н(-ий)* < *який ливарить мідь* та ін. За подібністю суфіксів і словотвірних значень похідні *мідноливарний*, *міднопрокатний*, *міднопротравний* належать до словотвірного типу із суфіксом *-н-*, а дериват *міднозбагачувальний* виокремлюється в словотвірний тип із суфіксом *-льн-*.

Складні прикметники *міднорудний*, *міднозолоторудний*, *мідноколчеданний*, *мідноколчедановий*, що становлять словотвірну категорію із дериваційним значенням «який містить мідь як основний елемент речовини», утворилися суфіксально-складним способом безпосередньо від

субстантивних словосполучень *мідна руда* (а триосновний мотиват *міднозолоторудний* від словосполучення *мідна й золота руда*), *мідний колчедан* за допомогою суфіксів *-н-*, *-ов-*, пор.: *мідна руда* + *-н(-ий)* > *міднорудний*; *мідний колчедан* + *-н(-ий)* > *мідноколчеданний*; *мідний колчедан* + *-ов(-ий)* > *мідноколчедановий*. До словотвірного типу із суфіксом *-н-* належать композити *міднорудний*, *міднозолоторудний*, *мідноколчеданний*, а прикметник *мідноколчедановий* виокремлюємо у словотвірний тип із суфіксом *-ов-*. Твірна основа *мідн-* у складі композитів виражає семантичну ознаку 'метал' (зокрема сему 'який містить у собі мідь'), актуалізуючи ЛСВ₁ твірного прикметника *мідний*.

Співвідносяться з попередньою категорією деривати, що мають словотвірне значення «який містить мідь як рівноправний елемент речовини», – *мідно-азбестовий*, *мідно-аміаковий*, *мідно-аміачний*, *мідно-вісмутувий*, *мідно-графітовий*, *мідно-кадмієвий*, *мідно-нікелевий*, *мідно-сірчаний*, *мідно-цинковий* та ін. (усього 29 дериватів), що постали внаслідок основокладання. У межах цієї дериваційної категорії можна виділити три словотвірних типи, два з яких представлено моделями: 1) а) із аломорфом *-ов-*, який є домінантом (*мідно-азбестовий*, *мідно-аміаковий*, *мідно-вісмутувий*, *мідно-графітовий*, *мідно-цинковий* тощо); б) із аломорфом *-ев(-ев-)* (*мідно-нікелевий*, *мідно-кадмієвий* тощо); 2) а) із аломорфом *-н-* (*мідно-аміачний*, *мідно-срібний*, *мідно-фосфорний* тощо); б) із аломорфом *-ан-* (*мідно-сірчаний*); в) із аломорфом *-ян-* (*мідно-олов'яний*, *мідно-сурм'яний*); 3) із нульовим суфіксом (*мідно-золотий*). Твірний компонент *мідн-* у складі композитів цієї групи умотивований ядерною експліцитною семою 'метал' та імпліцитною 'органіка' (здатність поєднуватися з іншими елементами) твірного слова *мідний*.

Групу дериватів, у складі яких прикметникова основа *мідн-* умотивована не тільки семантичною ознакою 'метал', але й компонентом значення 'хімічний елемент', представляють похідні композити *міднозакисний*, *мідноокисний*, *мідно-хімічний*, що утворилися за допомогою основокладання і виражають загальне словотвірне значення відношення.

Словотвірне значення «який має стосунок до матеріалу, з якого виготовлено предмет» виражає прикметник *мідно-котельний*, що співвідноситься з іменниковим словосполученням *мідний котел* і утворився за допомогою основокладання. Семантичним мотиватором до нього виступають мотиваційні ознаки 'метал', 'придатний до оброблення' та 'вироби' вершинного іменника *мідь*, які репрезентують його ЛСВ₁ та ЛСВ₂.

Твірна основа *мідн-* із значенням «подібний за кольором до міді» функціонує в похідних *міднобородий*, *мідновусий*, *мідноликий*, *міднолиций*,

які постали від субстантивних словосполучень суфіксально-складним способом, пор.: *міднобородий* < *мідна борода* + *-ø(-ий)*; *мідновусий* < *мідні вуса* + *-ø(-ий)*; *мідноликій* < *мідний лик* + *-ø(-ий)*. Цим словам притаманна фразеологічність лексичної семантики. За подібністю форманта вони належать до одного словотвірного типу із нульовим суфіксом.

Складний прикметник *мідноголосий* вмотивований іменниково-прикметниковим словосполученням *мідний голос*, у якому ад'єктив *мідний* уживається в переносному значенні „подібний за звуком до міді”, а, отже, реалізує ЛСВ₂ мотиватора. Дериват утворився за участю нульового суфікса, пор.: *мідноголосий* < *мідний голос* + *-ø(-ий)*.

У складі композитів *міднолобий*, *мідноголовий*, що співвідносні із субстантивними словосполученнями *мідний лоб*, *мідна голова*, твірна основа *мідн-* уживається в переносному значенні «безглуздо впертий, тупий, туполобий» [7, с. 725], що відповідає ЛСВ₁ твірного слова *мідний*. Словосполучення зрощуються і оформляються суфіксом та флексією, пор.: *міднолобий* < *мідний лоб* + *-ø(-ий)*; *мідноголовий* < *мідна голова* + *-ø(-ий)*.

Деад'єктивні композити *мідно-бурий*, *мідно-жовтий*, *мідно-червоний*, які утворилися основоскладанням, виражають словотвірне значення «який кольором подібний до металу, що названо твірною основою» і репрезентують ЛСВ «кольору червоної міді; червоний із жовтуватим відтінком» [7, с. 725]. До цієї самої групи можна зарахувати і складний прикметник *мідно-золотий*, який, окрім прямого значення (див. вище), може вживатися й у переносному – «відтінок кольору».

З-поміж усіх композитів ад'єктивного блоку тільки складний прикметник *мідно-свинцевий* реалізував свій словотвірний потенціал у похідних III (*мідно-свинцево-цинковий*) та IV (*мідно-свинцево-цинково-сурм'яно-срібно-арсеновий*) ступенів словотворення. Вони постали способом основоскладання, а компонент *мідн-* у їхньому складі актуалізує ЛСВ₁ твірного слова *мідний*, а саме семи 'метал' та 'органіка'.

Отже, суфіксальний дериват *мідний* репрезентував у своїх похідних як ядерні семантичні ознаки 'метал', 'придатний до оброблення', 'ступінь корозійної стійкості', 'хімічний елемент', 'органіка', так і периферійні 'впертий', 'подібний до міді', 'звук', 'колір'.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василевич А.Я. Словообразовательные гнезда корней слов со значением мышления в современном украинском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 – Запорожье, 1984. – 201 с.
2. Глинка Н.Л. Общая химия / Под. ред. В.А. Рабиновича. – Ленинград: Химия, 1979. – 720 с.

3. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису// Мовознавство. – 1988. – №3. – С. 27-34.
4. Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 5-34.
5. Клименко Н.Ф. Складні слова та проблеми їх гніздування // Українське мовознавство. – 1982. – Вип. 10. – С.66-73.
6. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 252 с.
7. Словник української мови : в 11-ти т. / [редкол. : І. Білодід (голова)]. – К. : Наук. думка, 1975. – Т.4. – С. 724-726.
8. Тышкivская Н.Я. Семантико-словообразовательная структура гнзед слов со значением чувств в современном украинском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1987. – 217 с.
9. Український радянський енциклопедичний словник : у 3 т. / [редкол. : А.В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – Т.2 Каліграфія – Португальці. – 736 с.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х тт.: пер. с нем. О.Н Трубачева / Под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986-1987.

В статье анализируется формальная и семантическая структура слов с корнем мідн-. Установлены структурно-семантические отношения между словом-вершиной и производными единицами в словообразовательных парадигмах, взаимосвязи дериватов в словообразовательных цепочках. Определена продуктивность корня мідн-.

Ключевые слова: словообразовательное гнездо, словообразовательная парадигма, словообразовательная цепочка, словообразовательное значение, слово-вершина, производящая основа, производное слово.

The article analyses the formal and semantic structure of word with root мідн-. It is characterised the structural-semantic relations between the top and the units of word-formative paradigms, interrelations of derivatives in word-formative chains. It is also defined the degrees of root productivity мідн-.

Key words: a word-formative jack, a word-formative paradigm, a word-formative chain, word-formative value, the word-top, the making basis, a derivative word.